

HEMATOM VE KÖKTEŞLERİ

Hamza ZÜLFİKAR

Doktorlar bir ameliyat sonrası vücudun kesilen bölgesinde kan toplaşmasını *hematom* terimiyle ifade ederler. Batı kökenli bu terimde geçen *hema* “kan” demektir. Sık sık duyduğumuz ve *kan bilimi* biçiminde kullandığımız *hematoloji* (hemato-logy) terimi de aynı köke dayanır. Tıp sözlüklerinde bunun *hematit*, *hematik*, *hemoglobin*, *hematolog*, *hematokrom*, *hematofaj*, *hematoksilin*, *hematolojik* gibi daha pek çok türevi yer alır. Bunların günümüzde Türkçelerinin ne olabileceği yavaş yavaş düşünölmeye başlanmıştır.

Doktorun kullandığı *hematom* terimini duyunca *kan toplaşımı* biçiminde bir karşılığının olduğunu hatırlatmak istedim. Herhangi bir yanıt alamadım ve bir tepki de görmedim. Genellikle böyle oluyor. Türkçe bir karşılık gösterdiğinizde karşınızdaki size hayretle bakıyor, karıştıracı, bozguncu biri diye düşünöyor.

Yapılan operasyonda vücudun belli yerlerinde *hematom* oluştu. biçimindeki bir cümlede geçen *operasyon* yerine *cerrahi müdahale* derdik. *Cerrah*’a *operatör* dendikten sonra *cerrahi müdahale* kelimesi de *operasyon* oluverdi. Bunun dışında asayişle ilgili yapılan müdahaleler de *operasyon* diye adlandırıldı.

Sağlık bilimiyle ilgili terimlerin geçen birkaç yüzyıl içindeki değişimine; Fransızcadan Osmanlı Türkçesine, Osmanlı Türkçesinden Türkiye Türkçesine, buradan da Batı kökenli terimlerin öne çıkmasına gereken dikkat, duyarlık gösterilmemiştir.

Sultan II. Mahmut Dönemi, yıl 1839, akademik düzeyde tıp öğretimine karar verilmiş. Dersler Fransızca yürütölmüş. Otuz yıl sonra yani 1870,

askerî bir okul olarak Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane faaliyete geçmiş. Mezunları daha çok Ermeniler, Rumlardır. “Derdini Marko Paşa’ya anlat!” sözünde de geçen ünlü Marko Paşa, okulun mezunlardan biridir. Bu yıllarda askerî hastane yapısında olan sağlık kuruluşlarında iyileşenler taburlarına, birliklerine döner. Azerbaycanlıların iyileşip de hastaneden çıkışını anlatan *eve yazılmak* sözü bizde *taburcu olmak* ile ifade edilir. Bu söz, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’nin hastanelerinden o yıllarda iyileşen askerler için kullanılmış. Bugün de özel veya resmî hastanelerde tedavileri tamamlananlar, eve çıkanlar, *taburcu* sıfatıyla adlandırılır.

Askerî bir okul olarak faaliyete geçen Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’de Fransızca terimler, Farsça ve Arapça kökenli dil kuralları gözetilerek Osmanlı Türkçesinin söz varlığından karşılanmıştır. O yıllarda *hema* terimi *kan* ile değil Arapça kökenli *dem* ile ifade edilmiş. *Hema* aslında bir ön ek veya ön kelimedir. “Kan” anlamındaki Arapça kökenli *dem* yanında aynı yapıda dilde bir de Farsça kökenli *dem* daha var. *Dembedem* bunlardan biridir. Türkçede *dem* “soluk, zaman” anlamlarında da kullanılmıştır. Çay demlemek, dem vurmak öteki örneklerdir. *Dem*’in “kan” anlamında kullanılmasıyla ilgili bilinen terim *deveran-ı dem*’dir. *Deveran-ı dem* Cumhuriyet Dönemi’nde Türkçeye aktarılmış ve *kan dolaşımı* biçiminde ifade edilmiştir. Kadınlarda “aybaşı kanı” anlamında *dem-i hayz* (menstrues), “kan şekeri yükselmesi” anlamında *dem-i muassel*, “kanda üre artması” anlamında *dem-i mütebevvil*, “temiz kan” anlamında *dem-i şiryani*, “toplardamar kanı” anlamında *dem-i veridi* gibi terimler söz konusu *dem* ile yapılmıştır.

Burada dikkatimizi çeken bir noktayı belirtmeden geçmeyelim. Osmanlı aydını Fransızca terimleri günün geçerli olan Osmanlı Türkçesine, Türkiye Cumhuriyeti aydını ise bu terimleri Türkiye Türkçesine aktarmayı başarmış, yabancı karşılıklarını kullanmamıştır. Günümüzde ise tutum değişmiş yenden Batı kökenli terimlere dönmüştür. Bu durumun tahlilini yapmak bize tanınmış olan sayfa sayısını aşar. Bununla birlikte şunu belirtmeden geçmeyelim. O tarihlerde Türklük, Türkçecilik gündemde değildir. Geniş bir alana yayılmış bir ülkede Türk, Arap, Rum, Ermeni, Boşnak, Arnavut gibi halkların ortak bilim ve kültür dili Osmanlı Türkçesidir. Dolayısıyla bilim ve sanat terimleri de Osmanlı Türkçesinin söz varlığıyla ifade edilmiştir.

Osmanlı Türkçesinde “kan” anlamında genel dilde kullanılan bir de Farsça kökenli *hun* kelimesi var. *Hun*, terim olarak kullanılmamış. “Kan dökücü” anlamında *hunriz* “kana bulaşmış” anlamında *hunlud*, “kan para-

si” anlamında *hun baha*, “kana susamış” anlamında *hunhar* kelimeleri bilim diline girmemiş. Tıp diline eskiden beri hâkim olan dil Arapçadır; Farsça kökenli olanlar bilim dilinde pek işletilememiştir. Bunlardan *hunhar* kelimesine dayanan *hunharca*, *hunharcasına* bugün birer zarf olarak dilde varlığını sürdürüyor.

Türkler arasında *kan* yüzyıllardan beri bilinen ve kullanılan bir söz olmakla birlikte terim söz konusu olduğunda Osmanlı *dem*’i tercih etmiş. Kelimenin sıfatı *demevi* biçiminde dile girmiş. Anlaşılan terim söz konusu olduğunda *kan* dışında başka bir kelimeye başvurma ihtiyacı duyulmuş; *dem* sözünden mecazlı anlatımlar, deyimler yapılmamıştır.

Kan ise Türkçenin tarihî dönemlerinde sıkça geçen ve deyimleri yapılan, mecaz anlamlarda kullanılan bir sözdür. Eski Türkçede ve *Divanü Lugati’t-Türk*’te geçen *kan* ve *kanamak* fiilinden türetmeler yapılmıştır. *Divanü Lugati’t-Türk*’te “neşter” anlamında *kanagu*, “burun kanatan ilaç” anlamında *kanatgan*, “kanlı” anlamında *kanlıg* “kadınlarda adet” anlamında *kan boşalma* bunlardan birkaçıdır (Ahmet B. Ercilasun - Ziyat Akkoyunlu, *Divanü Lugati’t-Türk*, TDK 2014). Eski Türkçe (Köktürk, Uygur) metinlerinde “Kanı su gibi akıttı” anlamında *kanın suvça yüğüürüti* örneğinde *kan* terimini buluyoruz. (Sır Gerard Clauson, *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972)

Kan ve *irin* biçiminde birlikte kullanılan *kan* teriminin Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde *kan dökmek*, *kan ağlamak*, *kanına kıymak*, *kan nüş etmek* veya *kan içmek* gibi deyimlerde geçtiğini görüyoruz. Bunlardan biri de “kadınlarda aybaşı olmak” anlamında *kan görmek*’tir. (...avratlardan *kan görende dahi yakın olmanız* 34b; Murat Küçük, *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur’an Tercümesi*, TDK 2014)

Osmanlı Dönemi sağlık bilimi çalışmalarına gelince tıp biliminde Fransızcadan yapılan çevirilerde genellikle Osmanlı Türkçesinin imkânlarından yararlanılmış. Cumhuriyet Dönemi’nde *kan*, sınırlı olarak yeniden bilim dilinde yer almaya başlamıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkçenin öne çıkarılması çabaları sırasında “neşter” anlamıyla *Divanü Lugati’t-Türk*’te geçen *kanagu* kelimesi canlandırılmaya çalışılmışsa da başarılı olunamamıştır. O günlerde dil bilimciler *demevi* karşılığı türettikleri *kanlak* da ilgi görmemiştir (*Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu*, TDK, 1934). Buna karşılık Osmanlı Türkçesinde kullanılan *fakrü’d-dem* terimi, *kansızlık* biçiminde günümüz Türkiye Türkçesine kazandırılmış. Osmanlı aydınının Fransızca

anemi karşılığı türettiği *fakrü'd-dem* terimi *kansızlık* olarak kullanılırken bilim adamı yeniden *anemi*'ye dönmüştür. Kelimenin sıfatı ise bugün *anemik* biçiminde geçmektedir

Bir zamanlar *kan* terimi yerine *dem* terimi tercih edilmişken, Cumhuriyet Dönemi'nde *kan* yeniden terim türetmeye elverişli bir söz olmaya başlamış; günümüzde *kan alma*, *kan verme*, *kan ürünleri*, *kan bankası*, *kan basıncı*, *kan doku*, *kan dolaşımı* veya *kan deveranı*, *kan grubu*, *kan nakli* veya *kan aktarımı*, *kan plazması*, *kan serumu*, *kan pulcuğu*, *kan uyuşmazlığı*, *kan şekeri*, *ak kan*, *kirli kan* gibi yeni terimler dile kazandırılmıştır.

Yaptığım taramalarda elde ettiğim *kan* ile ilgili terimlerin bir bölümünü aşağıda üç sütun üzerinde sıralamaya çalıştım. İlk sütunda Batı kökenli biçimi, ikinci sütunda bulabildiğim Osmanlıca karşılıklar, üçüncü sütunda ise benim de içinde bulunduğum İlaç ve Eczacılık Terimleri Çalışma Grubu ile Tıp Terimleri Çalışma Grubu üyelerinin tespit ettiği Türkçe karşılıklardır. Bu arada Ekrem Kadri Unat, Ekmeleddin İhsanoğlu ve Suat Vural tarafından Türk Tarih Kurumunca yayımlanmış *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü* (2004) de kaynak olarak alınmıştır.

Hemen eklemem gerekir ki *kan* sözünü içeren terimler aşağıda sıraladıklarımla sınırlı değildir. Daha pek çok terim bu tespitin dışında kalmıştır. Ayrıca birçok ad durumunda olan terimin *hematolojik*, *hemorajik*, *hematojenik*, *hematotoksik* gibi sıfatları vardır.

Türk Dil Kurumunun projeleri çerçevesinde bilginlerce bulunan karşılıklar umarım bir gün eğitim, öğretim alanına da girer ve Türkçe *kan* terimi yeniden güçlü bir biçimde öne çıkar. Böylece doktor hasta ilişkisinde biri diğerini daha yakından anlar, *hematom* terimi *kan toplağı* veya *kan toplası* ile ifade edilir.

Batı kökenli	Osmanlı Türkçesi	Türkiye Türkçesi
hematidroz	taarruk-ı dem	kanlı terleme
hematoloji	mebhasü'l-dem	kan bilimi
hematom	verem-i demevi	kan toplama
hematüri	tebevül-i dem	kanlı idrar, kan işeme
blood circulation	deveran-ı dem	kan dolaşımı
blood pressure	...	kan basıncı
blood incompatibility	...	kan uyumsuzluğu
hematopoez	...	kan yapımı
hematopoetik	...	kan yapıcı
septisemi	...	kan zehirlenmesi
homoraji	nezf	kanama
hemorajik	...	kanamalı
hemoraji cerebral	nezf-i dimaği	beyin kanaması
hemoliz	inhilal-i dem	kan yıkımı
hematemez	kay'ı dem	kanlı kusma
iskemi	naks-ı dem	kansızlanma
serum	maslü'd-dem	kan suyu
hemoptizi	nafsü'd-dem	kan tükürme, kanlı balgam
hemorozkopi	istiksa-yı dem	kan incelemesi
hemostatik	kat'ı-ı dem	kan kesici, kandurdurur
hemogram	tadat-ı dem	kan sayımı
hemorolojik	...	kan akışkanlığı
hemafiltrasyon	...	kansüzdürür
hemodializ	...	kan arıtımı
tranfüzyon	...	kan aktarımı
hemofili	istad-ı nezf	kanama eğilimli
hemoftalmi	nazfü'l-ayn	göz kanaması